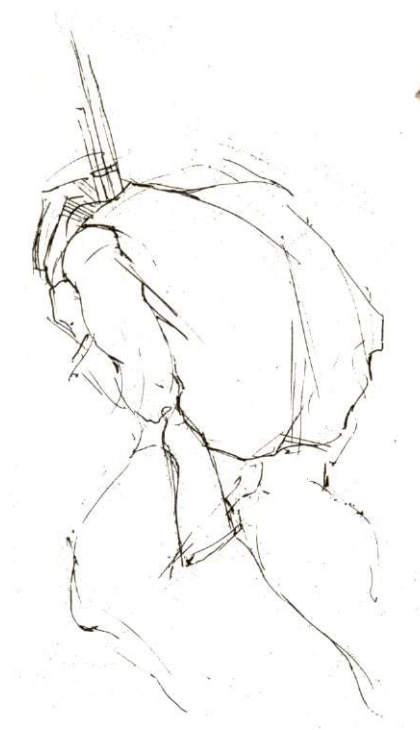

Treći dio

Pozadinsko snabdijevanje i sanitetsko zbrinjavanje u brigadi

Materijalno snabdijevanje brigade

Osnovni vid materijalog snabdijevanja brigade bio je plijen oduziman od neprijatelja, pomoć naroda sa terena na kome je brigada izvodila borbena dejstva i saveznička pomoć koja je počela da pristiže u brigadu nakon njenog formiranja.

Jedinice, koje su ušle u sastav brigade prilikom njenog formiranja bile su, uglavnom, naoružane pješadijskim naoružanjem - prosječno po 70 metaka na borca. Odjeća je bila zadovoljavajuća za te prilike, jer su borci do stupanja u brigadu ratovali na svorq terenu pa su na sebi ponijeli najbolju odjeću i obuću koju su imali kod svojih kuća.

U brigadi i bataljonima bili su formirani snabdjevački organi. Kako je to bilo tada predviđeno, u brigadi i bataljonima postojali su intendantsi i njihovi zamjenici sa intendanturom. U svom sastavu intendature su imale potreban broj ljudstva i konja koji su činili komore. U četama i prištapskim jedinicama bili su ekonomski sa nekoliko kuvara i kuhinjom. Kuhinje su bile zajedničke za sve vojnike i starješine. Pored intendantskih organa, u brigadi je postojao i referent za naoružanje. On je vodio evidenciju naoružanja, vršio eventualnu raspodjelu, kontrolisao čuvanje i pravilnu upotrebu oružja i municije.

Snabdijevanje je bilo regulisano tadašnjim propisima koji su važili za sve jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Snabdijevanje oružjem i municijom vršile su same jedinice u toku borbi. Plijen do koga su jedinice dolazile većinom su zadržavale za sebe. Višak plijena dostavljale su pretpostavljenim štabovima radi raspodjele drugim jedinicama.

Za odjeću i obuću nije bilo nekog organizovanog snabdijevanja. Glavno je bilo to što su borci na sebi ponijeli od kuće. Samo u manjim količinama moglo je to da se dobije iz plijena i od savezničke pomoći. Najobimniji i najdelikatniji posao oko snabdijevanja bila je ishrana. Ona je bila organizovana preko narodnooslobodilačkih odbora. Tako gdje nije bilo narodnooslobodilačkih odbora ishrana je organizovana preko rekvizicije. Isključivo pravo za nabavku preko narodnooslobodilačkih odbora i rekvizicijom imali su intendantsi i njihovi zamjenici. Niko drugi od starješina i vojnika nije smio zahtijevati ili samovoljno uzeti ni najmanju sitnicu. Svaka samovolja s tim u vezi suzbijana je još u početku rata žestokim kažnjavanjem. U teškim ekonomskim prilikama organizovano snabdijevanje, racionalizacija, red, disciplina omogućilo je i olakšalo snabdijevanje i održavalo ugled naše vojske.

U zapovijestima brigade za svaku jedinicu je određivan rejon sa koga se ona morala snabdijevati. Intendanti su na osnovu zapovijesti, svoga brojnog stanja i orijentirnih tablica ishrane proračunavali potrebe za svoje jedinice, povezivali se sa narodnooslobodilačkim odborom u dodeljenom rejonu i predavali mu svoja trebovanja. Odbori su zatim određivali po domaćinstvima ko, šta i koliko treba da preda. Prikupljeni materijal predavali su intendantima, koji su ga djelili ekonomima radi pripreme i podjele hrane borcima. Tamo gde nisu postojali odbori, snabdijevanje je vršeno rekvizicijom. Međutim, intendanti su praktikovali da uvijek ne vrše rekviziciju, već su sazivali mještane na sastanak i predlagali im da oni sami izaberu između sebe 3-5 ljudi, koji će pravično izvršiti razrez i prikupiti tražene potrebe za vojsku. Sa tim su se obično slagali, što je ostavljalo dobar utisak, a posao je uspješno obavljan. Rekvizicija je vršena u najvećoj mjeri od domaćinstava čiji su ukućani bili u neprijateljevoj vojsci ili su izbjegavali mobilizaciju za naše jedinice. Štab brigade i bataljon, posebno komesari, imali su stalni uvid i saradnju sa rukovodstvima na terenu, pa je vođen nadzor i primenjivana ravnopravna opterećenost kada se radilo o snabdijevanju. Za svaku nepravilnost krivci su uzimani na odgovornost i greške su na licu mjesta ispravljanje.

Snabdijevanje i snabdjevenost brigade materijalnim potrebama bilo je veoma različito. To je bilo uslovljeno, prije svega, terenom, zatim borbenom situacijom, količinom plijena do koga se dolazilo i mogućnošću snabdijevanja od pretpostavljene komande - divizije.

U septembru i početkom oktobra 1944. brigada se nalazila na širem prostoru između Bileće, Stoca i Trebinja i borila se sa Lukačevićevim i domaćim četnicima, koji su tada konačno razbijeni. U tim borbama istrošene su znatne količine municije, a plijena je bilo vrlo malo. Istovremeno je došlo do znatnog priliva novomobilisanih boraca, pa je krajem septembra, u brigadi i njenim jedinicama nedostajalo oružja i municije. Kada se radi o ishrani, ti su krajevi bili veoma siromašni, a uz to još ratovanjem iscrpljeni, a jednim dijelom opljačkani i popaljeni, pa je snabdijevanje hranom bilo vrlo teško. No, svuda su postojali narodnooslobodilački odbori koji su činili sve napore da se udovolji zahtjevima intendantata. Bilo je dosta takozvanih škripara koji su se krili i izbjegavali mobilizaciju, pa je od njihovih domaćinstava vršena rekvizicija, te se na taj način, mada otežano, obezbjeđivala ishrana u brigadi. U to vrijeme rekvizicijom su popunjene komore sa tovarnim konjima.

U oktobru 1944. brigada se nalazila na prostoru između Nevesinja, Stoca i Trebinja. Tada su vršeni veliki pokreti i manevri jedinica i oslobođeno više gradova. Sem Mostara, Nevesinja i Konjica, 29. divizija je oslobodila sve ostale gradove u Hercegovini, kao i Dubrovnik i Herceg Novi. Četrnaesta brigada je učestvovala u oslobađanju Trebinja, a njen 2. bataljon je oslobodio Stolac. Do polovine oktobra brigada je narasla na 850 boraca. U isto vrijeme snabdijevana je dovoljnim količinama oružja, municijom i drugim neophodnim potrebama. Tada su u brigadi i bataljonima formirane bojne komore, koje su se sastojale od po nekoliko tovarnih konja za prenošenje, prije svega, rezervi municije. Tada je ishrana bila zadovoljavajuća. Pored nešto hrane iz plijena, ti dani su

značili i preporod za narod tog kraja, koji je konačno dočekaio slobodu, pa je izlazio u susret našoj vojsci i davao sve što je mogao.

Krajem oktobra brigada se, u celini, prebacila na sektor Nevesinja, od Bišine do Udrežnja, i tu ostala do kraja novembra. Narasla je na 1.060 boraca. Pored izvršene mobilizacije na tom terenu, u brigadu su stalno dolazili i novomobilisani borci iz južne Hercegovine.

U napadima brigade na Nevesinje i na komunikaciju Nevesinje - Mostar borbe su bile česte i teške sa obostranim žrtvama. Međutim, plijena je bilo vrlo malo. Neprijatelj je bio veoma jak i teško se dolazilo do plijena. Brigada je u borbama istrošila velike količine municije, te joj je zbog povećanja brojnog stanja nedostajalo oružje i municija. Ishrana je bila relativno dobra. Snabdijevanje odjećom i obućom, s obzirom na to da se približavala zima, predstavljali su veliki problem. Zato je od divizije zatraženo da dostavi brigadi potrebne količine oružja, municije, odjeće i obuće. Međutim, malo je od traženog dobijeno, jer su organi za snabdijevanje divizije bili udaljeni a i brigada se ubrzo prebacila na drugi teren, gdje joj divizija nije mogla pružiti pomoć.

U gornje Nevesinjsko polje brigada se prebacila između 23. i 25. novembra, a zatim u pozadinu neprijatelja. Na tom terenu ostala je do polovine decembra. Dva dana nakon dolaska na taj teren Nijemci su jakim snagama i koncentričnim napadom riješili da unište brigadu i da je protjeraju iz svoje pozadine. U toku trodnevni borbi nanijeli su brigadi velike gubitke i prisilili je da se povuče u gornje Nevesinje (Zaborane, Luka, Kljuni, Kruševljani). Zarobljena je komora 4. bataljona sa 10 - 15 konja, utrošena skoro sva municija, tako da je na pušku ostalo svega 10 - 15, a na puškomitraljez 30 - 50 metaka. No, Nijemci su se brzo povukli i delom prenijeli dejstva na 11. brigadu, što je omogućilo da se 14. brigada sredi i ostane na tom terenu. Ni od četnika i muslimanske milicije, od kojih je brigada čistila tu teritoriju, nije bilo skoro nikakvog plijena.

Taj teren sa nadmorskom visinom preko 1.000 metara karakterišu oštre zime i visoki snijegovi, te je odjeća i obuća predstavljala veliki problem, zbog čega je bilo slučajeva promrzavanja boraca. Nastojalo se, kad god je to bilo moguće, da se jedinice smjeste po kućama. Prilikom rekvizicije intendant i uzimali pojedine dijelove odjeće i obuće i delili borcima kojima je bila najpotrebnija.

Ishrana je bila dobra i insistiralo se da se borci dobro hrane, kako bi mogli da izdrže postojeće napore i hladnoću.

Polovinom decembra 1944. brigada se preko Uloga prebacila na sektor Kalinovika, kako bi sa 11. brigadom spriječila prodor četnika za Hercegovinu. Bataljonske komore kretale su se sa brigadnom komorom, jer su bataljoni išli usiljenim maršom, kako bi što prije stigli. Sa sobom su imali samo ekonomate i gotovu hranu. Već u prvom susretu sa neprijateljem, 16. decembra, dijelovi 14. brigade, zajedno sa 11. brigadom, razbili su četnike i tom prilikom je zarobljen dio četničke komore. Brigada je nastavila njihovo gonjenje prema Trnovu i oslobodila ga. Čišćenje terena uspješno je nastavljeno. Međutim, Nijemci su već 26. decembra ponovo zauzeli Trnovo, da bi ga konačno napustili 7. januara 1945.

Na tom terenu brigada je ostala do 24. januara. Snabdijevanje oružjem, municijom i odjećom znatno je poboljšano. Prilikom razbijanja četnika, čišćenja terena i ponovnim napadima na Nijemce u Trnovu došli smo do plijena. Tada je bilo mogućnosti dotura do divizije, tako da je brigada dobila određenu količinu automatskog oružja, municije i odjeće od savezničke pomoći. Prema tadašnjim izvještajima brigade, nedostajalo je samo jugoslovenske municije i znatna količina odjeće i obuće, jer je zima bila veoma oštra.

Na tom terenu ishrana je bila nešto slabija jer su ti krajevi bili rijetko naseljeni i siromašniji. Snabdijevanje je organizovano kao i u drugim mjestima - preko narodnooslobodilačkih odbora i rekvizicijom. U Kalinoviku je postojala komanda mjesta preko koje su rešavana neka pitanja snabdijevanja. Tu je štab brigade pismeno upozorio štabove bataljona na greške nekih intendantata koje su činili prilikom rekvizicije.

Dvadeset četvrtog januara 14. brigadu smijenila je 5. crnogorska brigada, pa smo se 25. januara prikupili kod Kalinovika. Zbog dubokog snijega jedinice su dugo putovale, tako da su komore i drugi dijelovi čitav dan išli od Krbina do Kalinovika.

Naša brigada dobila je zadatak da se ponovo preko Bjelimića prebaci u gornje Nevesinjsko polje i da uz put likvidira muslimansku miliciju. Zbog velikog snijega i hladnoće, koja je prožimala do kostiju, naređeno je da se oružje dobro umota, kako se ne bi zamrzio i da se mobiliju seljaci sa stokom da prave prtinu.

Taj težak put od 27. januara do 1. februara brigada je savladala i preko mosta kod Glavatičeva stigla na prostor Česim i Zaborani. Muslimanska milicija u Bjelimićima bila je našim dolaskom iznenađena i prestrašena, pa je bez otpora i sa stokom pobjegla za Konjic. Bježeći pravili su prtinu i za naše jedinice.

Bez većih teškoća od 1. do 12. februara likvidirani su ili protjerani ostaci demoralisanih četničkih grupa i muslimanske milicije i 14. februara oslobođeni su Nevesinje i Mostar. Pri povlačenju neprijatelja za samo dva dana, 14. i 15. februara, na sektoru Zijemlja i Bijelog polja brigada je nanijela neprijatelju velike gubitke i došla do velikog plijena. Takođe u gonjenju razbijenog neprijatelja na sektoru Česima, Čičeva i Kule, 17. 18. i 19. februara, zaplijenjene su znatne količine oružja i municije. Tih dana mobilisano je 250 novih boraca. Svi su naoružani i brigada popunjena dovoljnim količinama oružja i municije, posebno jugoslovenskom municijom koja je do tada najviše nedostajala.

Ishrana je bila vrlo dobra. Na tom terenu bilo je dosta hrane, kao i hrane zaplijenjene od neprijatelja. U Nevesinju je 10. brigada, pored ostalog, zaplijenila i čitave magacine hrane, odakle se mogla snabdijevati i naša brigada. Važno je bilo da je narod konačno uvidio skori krah okupatora i njegovih slugu, da se treba opredijeliti za NOP i sve dati za našu vojsku, tako da poslije oslobođenja Nevesinja i Mostara nije više ni bilo potrebe za rekvizicijom.

Od 20. do 28. februara brigada je danonoćno napadala na komunikaciju Konjic - Ostrožac i na sam Konjic. Borbe su bile teške. Utrošene su velike količine municije, a plijena nije bilo, jer se neprijatelj organizovano povukao. Krajem februara brigada se morala povući nešto unazad radi sređivanja.

Zajedno sa ostalim brigadama 14. brigada je, 3. marta, oslobodila Konjic. Divizija je nastavila gonjenje, a mi smo ostali u Konjicu kao divizijska rezerva sve do 26. marta. Jedinice brigade su bile razmještene po naseljima u neposrednoj blizini grada, gdje su se odmarale i pripremale za predstojeće zadatke. Snabdijevanje je organizovano preko komande mjesta. Komanda mjesta je preuzela i mobilizaciju. Tu se brigada snabdijela municijom, odjećom i obućom; izvršene su potrebne opravke i podešavanja. Poslije velikih napora i gubitaka za tih dvadesetak dana brigada se dobro odmorila.

Krajem marta brigada se iz rejonu Konjica prebacila na sektor Kreševa, odakle je dejstvovala na pravcima Tarčina i Kiseljaka. Jedinice su upozorene da na tom terenu ima pjegavog i trbušnog tifusa, te da to valja imati u vidu prilikom kontaktiranja sa stanovništvom i snabdijevanja. Ukazano je da su ti predjeli siromašni i gladuju iscrpljeni, te da se zato intendant brigade obrati komandi mjesta u Fojnici.

S obzirom na to da su punktovi za snabdijevanje bili udaljeni za prenos su mobilisani seljaci sa tovarnom stokom. Od odsjeka za vezu divizije brigada se snabdijela kablovskom linijom i telefonima tako da je uspostavljena telefonska veza između štabova brigade i bataljona.

Do 8. aprila brigada je napadala prema Tarčinu i glavnim snagama na komunikacije desno i lijevo od Kiseljaka i na sam Kiseljak, koji je oslobođen 8. aprila. Borbe su bile teške sa obostranim žrtvama. Zaplijenjene su velike količine oružja, municije, vozila i raznog materijala i opreme.

Poslije oslobođenja Kiseljaka, pošto su brigadu prema Busovači smijenile jedinice 5. korpusa, brigada je bila dva dana na odmoru u rejonu sela Brestovsko i pripremala se za veliki usiljeni marš. Od 13. do 30. aprila brigada je u sastavu divizije preko Travnika, Jajca, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Ogulina i Srpskih Moravica stigla u Sloveniju u rejon Svetog Petra. Tu je naša vojska dočekanu sa velikom radošću.

Do Slovenije brigada je marševala teritorijom koja je duže vrijeme bila slobodna (Bosanska krajina) ili teritorijom koju su ispred nas oslobađale druge jedinice. Na tim teritorijama (oko Bihaća) razbijeni neprijatelj je nastojao da povрати izgubljene položaje, tako da je brigada vodila borbe sa njim. Radi što bržeg dolaska u Sloveniju, na jednoj deonici prema Bosanskom Petrovcu brigada je prevezena železnicom, dok je komora išla peške. Skoro na čitavom putu marša komore bataljona su išle zajedno sa brigadnom komorom glavnom komunikacijom, jer je pored tovarnih konja bilo i zaprežnih kola. Sa bataljonima su najčešće marševali samo ekonomati. Intendanture su išle u sastav bataljona, kada su bile razmještene i na odmoru.

U toku marša nekog značajnijeg plijena nije bilo, ali je snabdijevanje i snabdjevenost brigade bila dobra. Novih boraca nije pridolazilo, pa nije bilo ni potrebe za dodatnim naoružanjem. Utrošak municije nije bio velik, a u bojnoj komori bilo je dovoljno municije. Snabdijevanje ishranom organizovano je, uglavnom, preko komandi mjesta koje su bile vrlo organizovane i ekspeditivne. Kada su se jedinice nalazile na borbenim položajima, snabdijevale su se iz najbližih naselja preko narodnooslobodilačkih odbora. Ishrana na maršu bila je, uglavnom, dobra.

U maju 1945. brigada je bila snabdjevena u izobilju svim potrebama, jer je od 3. do 12. maja zajedno sa ostalim jedinicama oslobodila Logatec, Vrhniku, Ljubljanu, Škofju Loku, Kranj, Tržič i druga manja mesta i tom prilikom došla do ogromnog plijena. Zaplijenjeno je toliko oružja, municije i opreme da bi se mogla naoružati i opremiti savremena divizija. Zaplijenjena je i čitava neprijateljeva komora, koja je zakrčila puteve od Tržiča do Ljubelja i nije se mogla prebrojati.

U brzom i neprekidnom gonjenju neprijatelja brigada je od plijena uzimala samo ono što joj je bilo potrebno, a ostali plijen preuzimali su i središnji pozadinski organi divizije i narodne vlasti.

Intendanture brigade i bataljona sada su imale zaprežna kola i konje i bile su popunjene svim potrebama, odakle su se jedinice i snabdijevale. Nije više bilo potrebe da se nešto traži od organa narodne vlasti ili da se vrši rekvizicija kao ranije. Pored plijena, brigada se snabdijevala i iz pojedinih fabrika. Tako se čitava brigada snabdijela novom obucom iz fabrike »Peko« u Tržiču.

Od 12. do 16. maja brigada se zadržala u rejonu Tržiča a od 17. do 28. maja u sastavu divizije ponovo se vratila u Hercegovinu. Do Crikvenice dijelom je marševala, a dijelom prebačena vozom, a od Crikvenice do Metkovića brodom.

U postojećoj ratnoj arhivi brigade veoma je malo pisanih dokumenata u vezi sa snabdijevanjem, pa nisam bio u stanju da u dovoljnoj mjeri prikazem veliki značaj, teškoće i probleme oko snabdijevanja. Zato ću ukratko istaći još neke, iako opšte stvari.

1. Naša vojska, za razliku od drugih armija, koje se još u miru pripremaju za rat, nije imala nikakvih materijalnih rezervi i magacine, niti je privreda zemlje u ratu radila za naše potrebe, te smo se mogli snabdijevati jedino od naroda i od plijena dobijenog od neprijatelja.

2. Neprijatelj je namjerno palio i pljačkao čitava sela, da bi stvorio još teže materijalne uslove i za narod i za našu vojsku.

3. Narodnooslobodilačka borba je trajala četiri godine i poznato je da dugotrajnost rata iscrpljujuće djeluje na životne uslove, što u velikoj mjeri utiče i na sam ishod rata.

4. Hercegovina, gdje se brigada nalazila skoro sve vrijeme rata, sem posljednji mjesec, bila je jako iscrpljena. Ona je inače jedan od najpasivnijih krajeva u zemlji, a u toku rata tu se nalazila velika i naša i neprijateljska vojska. Prema jednom izvještaju iz avgusta 1941. godine, u Hercegovini se tada nalazilo 17.000 boraca. Do polovine 1943. godine preko Hercegovine (u toku treće, četvrte i pete neprijateljeve ofanzive) prešle su glavne grupacije NOVJ koje su brojale više destina hiljada boraca i neprijateljeve sa više stotina hiljada vojnika. I kasnije, sve do početka 1945. godine, tu su se nalazile velike i naše i neprijateljeve snage. U nekim mjestima Hercegovine bukvalno se umiralo od gladi.

Za prevazilaženje - savlađivanje tih i drugih materijalnih teškoća presudnu ulogu imala je svijest boraca i naroda koji je bio na strani NOP-a, te pravilna politika Partije prema kojoj je naša vojska svoju sudbinu vezala za sudbinu naroda i kada se radi o snabdijevanju. U neobično složenim i teškim uslovima intendant i su veoma uspješno izvršili zadatke.

Organizacija i rad saniteta u brigadi

Organizovanje saniteta 14. hercegovačke (omladinske) brigade teklo je u nešto povoljnijim uslovima nego što je to bio slučaj sa ranije formiranim brigadama 29. divizije.

Razlog za to je što je u to vrijeme već postojao naš prihvatni aerodrom na Crnom Kuku gdje su saveznici, pored oružja i hrane, spuštali i sanitetski materijal i najneophodnije instrumente. Druga sretna okolnost je što je poslije kapitulacije Italije bilo znatno više ljekara, što Italijana što naših, te je brigada od samog svog formiranja imala uvijek jednoga, a često i dva ljekara.

Dva mjeseca prije nego što je formirana 14. brigada stigao je u 29. diviziju veći broj omladinki, oko 30 (većinom skojevke), pa je štab divizije odlučio da one, prije rasporeda u jedinice, završe osnovni sanitetski kurs. Taj kurs je održavan pri divizijskoj bolnici na Crnom Kuku. Ja sam bila određena za rukovodioca i predavača na tome kursu.

Pošto po profesiji nisam bila sanitetski radnik, to ni moje znanje iz te oblasti nije bilo veliko. Pred rat sam završila kurs prve pomoći koji je organizirala »Ujedinjena omladina u odbrani zemlje«, a sa iskustvom »stare« partizanke nešto sam i znala.

Povremeno je na kurs dolazio upravnik divizijske bolnice dr Boško Korlajt (Ljubo) da kontroliše rad i da pomogne u pojedinim lekcijama, gdje se ja nisam najbolje snalazila.

Taj kurs je dao dobre rezultate. Bistre hercegovačke djevojke brzo su učile i na kraju znale sve ono što sam i ja sama znala. Veći dio tih drugarica raspoređen je u našu novoformiranu brigadu, pa je od prvog trenutka ostvarena dobra saradnja i uzajamno povjerenje.

Pošto u našim arhivama nismo pronašli ništa od dokumenata koji bi mogli pomoći pri pisanju ovog teksta, osim naredbe štaba 29. divizije o postavljenju sanitetskog osoblja u brigadi, tako sam pri pisanju bila prisiljena da se oslonim samo na sjećanja, koja će sigurno, poslije toliko godina, imati i svojih nedostataka.

Raspored sanitetskog osoblja

Raspored sanitetskog osoblja izgledao je ovako: svaki bataljon je imao referenta saniteta i njegovog zamjenika za slučaj da se prvi razboli, rani ili pogine, kako ne bi trpila sanitetska služba u bataljonu. Zamjenik referenta saniteta bila je istovremeno bolničarka jedne čete, koja je svoj posao bolničarke redovno obavljala.

U posao referenta saniteta bataljona spadala je briga o zdravlju boraca i njihovoj ličnoj higijeni. Organizovanje četnih previjališta i prihvatilišta, pružanje pomoći i transport ranjenika do brigadnog previjališta ili bolnice zavisio je od onoga što se u uslovima borbe moglo pružiti na licu mjesta, a i od vrste povrede.

Dužnost referenta saniteta bataljona bila je da svako jutro obiđe sve čete, koje su najčešće bile raspoređene po obližnjim selima i zaseocima. Četne bolničarke su izveštavale o zdravstvenoj situaciji u četi. Ako ima bolesnih, morao je da kontroliše temperaturu i ocijeni da li je bolesnik za bolnicu ili ne. U uputu za bolnicu trebalo je da precizno naznači simptome koje je uočila bolničarka, kako bi se lakše uspostavila dijagnoza u bolnici. Ukoliko zaključi da slučaj nije za bolnicu, predlagao je poštedu i dogovarao se sa komesarom čete da se slučajno ne radi o simulantu, jer je komesar imao najbolji uvid u ličnost borca. Taj problem nije se pojavljivao dok smo imali isključivo dobrovoljački sastav, ali kod masovnih mobilizacija i pred kraj rata bilo je i takvih.

Parenje odeće

U redovan posao referenta saniteta spadala je kontrola kuhinjskog osoblja, lične higijene, čistoća kazana i ostalog pribora za kuvanje.

U bezvodnim predjelima gdje su se koristili ne uvijek čisti bunari, referent saniteta je upozoravao, a često i organizirao, otkuvavanje vode za piće, ali to na žalost nije bila stalna praksa, a nije bilo uvijek ni mogućnosti, jer su veliki kazani bili redovno zauzeti zbog spremanja hrane.

Svaka četa imala je bar dvije bolničarke. Kako je narastala naša vojska, dolazilo je i više djevojaka, tako da ih je kasnije bilo i više od dvije, te je svaki vod imao bolničarku.

Kada se posmatra sa ove distance, taj broj izgleda suviše veliki i nepotreban, ali ako se zna da je bolničarka, osim ukazivanja prve pomoći, morala brinuti o zdravlju boraca i higijeni u četi, što u takvim

uslovima našeg života nije bilo ni malo lako, vidi se sva složenost njenog posla.

Jednom u 15 dana bilo je obavezno parenje cjelokupne odjeće, čebadi, kapa i si. protiv vašiju u partizanskom buretu. Organizacija toga posla bila je isključivo u nadležnosti bolničarke. Najgore od svega bilo je to što su mnogi borci pokazivali izraziti otpor jer je ta parena odjeća izlazila iz bureta vrlo pogužvana i vlažna. Najčešće nisu imali ništa rezervno da obuku, te je i to stvaralo neprijatnosti. Svaki put je tu bilo ponovnog ubjeđivanja, moljakanja, a ponekad i suza.

Isto tako je morala da za vrijeme predaha u selima organizuje pranje rublja i čarapa, bez najosnovnijih pomagala (sode, sapuna, velikih kazana za otkuvavanje rublja), a samo sa cijedom i uz pomoć žena iz sela, a ako nije bila dovoljno snalažljiva i energična, najveći dio posla padao je na bolničarku.

Previjanje nažuljanih i povrijeđenih nogu, kojih je uvijek bilo usljed dugih marševa i neodgovarajuće obuće, prišivanje dugmadi, kao i krpljenje čarapa nije spadalo u izričitu dužnost bolničarki, ali su sve one to radile od svoje volje. U dužnost bolničarki naše brigade spadala je i kontrola pranja porcija, kao jedna od mjera preventive.

Često sam imala priliku da vidim kako poslije napornog marša, kada svi osim straža polijegnu kao mrtvi, četna bolničarka trči po selu i traži kazane i korita za iskuvavanje i pranje veša, iskuplja žene po selu, priprema drva, pravi cijed. Na svoj odmor te drugarice su malo mislile.

Za vrijeme borbe bile su u prvim borbenim redovima zajedno sa svojim drugovima, budno motreći da li je ko ranjen i ukazujući prvu pomoć često pod kišom kuršuma.

Mnoge su platile svojim životima svoj humani posao. Bilo ih je više poginulih i ranjenih, ali u sjećanju su mi ostale Dunja Tešanović, Gospava Janjić i Mara Andrić (koje su poginule) i Desa Pešić, koja je bila ranjena kod Kiseljaka. Mora se priznati da su borci poštovali i svesrdno pomagali svojim bolničarkama, ali ipak je moje uvjerenje da taj težak posao nije bio dovoljno cijenjen.

Brigadna bolnica bila je organizovana na slijedeći način;¹⁾ referent saniteta bila je Nevenka Miošić, dok je vršilac dužnosti zamjenika bio dr Alija Alikalfić, koji je tu ostao samo mjesec dana, a potom je premješten u komandu Prvog područja. Na tu dužnost je došla Angelina Lambić, do tada zamjenik referenta saniteta 13. brigade. Referenti saniteta po bataljonima bile su:²⁾ 1. bataljona - Ziba Selimhodžić; 2. bataljona Slavka Vukajlović; 3. bataljona Petrica Joković; 4. bataljona Milica Smiljanić.

Komesar bolnice je bio Ilfet (prezime nepoznato) maturant iz Sarajeva, dok je kasnije došao i bio do kraja rata Danilo Tarana.

Ljekar koji je bio od formiranja do rasformiranja bolnice zvao se dr Franko Peluki (Italijan). Pored njega bili su i dr Alija Alikalfić; jedno kratko vrijeme dr Đorđe Trebić a kasnije dr Sonc (Slovenac). Bolnica je imala ekonomu, kuvara Điotija (Italijana), pomoćnog kuvara i dva starija čovjeka koji su brinuli o konjima, parenju odjeće i drvima, a pre-

¹⁹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

²⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1163-1.

ma potrebi su bili i pratioci ranjenika do hirurške ekipe ili divizijske bolnice. Bili su vrlo vrijedni i radili su svaki posao za koji bi se ukazala potreba. Bolnica je imala četiri stalna konja, na koje se pri pokretu tovario sanitetski materijal, kazani, hrana, bure za parenje, ćebad i šatorska krila koja su nam, pored slame, služila kao ležaj i za pokrivanje ranjenika.

Za transportovanje ranjenika odbornici u selima su određivali seljake sa konjima ili zaprežnim kolima, koji su uz bolničarke pratili ranjenike do odredišta, a zatim vraćali kola i konje svojim kućama.

Transport ranjenika

Broj bolničarki u brigadnoj bolnici nije bio uvijek isti. Često su nam drugovi iz štaba slali nove djevojke, koje su dolazile u partizane, da ostanu neko vrijeme, prilagode se našem načinu života, nešto pomognu i nauče, pa su poslije odlazile u bataljone. Ali, postojao je jedan stalni sastav od divnih i požrtvovanih bolničarki, koje su davale pečat životu u toj bolnici i unosile vedrinu među ranjenike. Najduže su se zadržale Mitra Brstina, Darinka Subotić, Begza i Tanja.

Sa, od svojih kuća, ponesenim smislom za red i čistoću te drugarice se nisu mirile sa prljavštinom na koju smo nailazili u svakom novom bivaku. Odmah poslije dolaska uzimale su metle, četke i vrelu vodu, pa od skidanja paučine od pranja godinama neopranih prozora dovodile bi prostorije u red. Srce bi me zabolilo kada bi samo dan-dva poslije tolikog napora uslijedio pokret. Ipak me je tješila pomisao da će domaćica kuće uvidjeti koliko je prijatnije živjeti u čistoj kući. Kada je došlo proljeće, našla bi se i kita poljskog cvijeća u čaši ili tegli od ljekova, a pošto tada nismo oskudijevali u zavojnom materijalu, na nekom sa-

nduku bi se našao stolnjak od gaze, a na prozorima prikucana gaza da ne ulaze muve, a da ima dosta svježega vazduha. Naše drugarice su se iskreno trudile da stvore što prijatniji ambijent za naše ranjenike i da im time olakšaju boravak u bolnici. Dok pišem ove redove o pažnji, odgovornosti, požrtvovanju, nameće mi se jedan slučaj prave suprotnosti svega toga.

U jesen 1944. godine u našu brigadu je došla jedna grupa djevojaka iz Mostara. Bilo je vrlo mladih od 16 do 17 godina. Većina je upućena u divizijsku bolnicu. Od te grupe kod nas u bolnici ostale su dvije gimnazijalke, koje su, ponesene nekim patrioromantizmom, pošle u partizane. Djevojke su bile razočarane onim što su zatekle, pa to baš nisu mnogo ni krile. Poslovi su za njih bili ponižavajući, te su najčešće ostajale posmatrači rada već uhodanog bolničkog tima. Bolničarke su se žalile kako ove ništa ne rade i kako se potcenjivački odnose prema njima. Molila sam ih za strpljenje, jer sam bila uvjerena da će se one već nekako uklopiti u kolektiv. O samom radu oko bolesnika i ranjenih drugova nisu ništa ni mogle znati, a pranje zavoja, održavanje čistoće u prostorijama, rad oko nemoćnih drugova smatrale su poslom koji nije za njih »školovane osobe«.

U to vrijeme poslali su nam iz jednog bataljona dva slučaja dizenterije. Jedan je bio lakši, te je odgovarajućim lijekovima i strogom dijetom prilično brzo savladan. Drugi slučaj je dobio dramatičan tok, te smo ga prema ustaljenom običaju poslali u divizijsku bolnicu, jer su imali bogatiju apoteku, -veći broj ljekara i bili manje pokretni. Da bih nekako zaposlila stariju od ove dvije drugarice, odredila sam je za pratioca tog bolesnika od dizenterije do divizijske bolnice. Bolnica je bila dosta udaljena od nas (u Berkovićima), ali je teritorija kroz koju je trebalo proći bila potpuno bezbjedna i pod kontrolom naših jedinica.

Mene su okupirali drugi poslovi, tako da se nisam ni raspitivala kako je zadatak izvršen. Poslije nekoliko dana pozove me komesar brigade u štab i veoma ljut mi reče da je u jednom selu na putu za divizijsku bolnicu umro, sam i napušten, drug koji je bolovao od dizenterije. Zapanjila sam se svjesna da to, pored nehumanog odnosa prema bolesniku, ima i političke posljedice. Znala sam da su partizani bili veoma ponosni svojom brigom i požrtvovanjem za bolesne i ranjene drugove. To je stvaralo osjećaj sigurnosti kod boraca i narod je to znao. Do tada nikada nisam ni čula da je partizanska bolničarka ostavila bolesnog ili ranjenog druga. Zurila sam nijemo u komesara, koji je sipao vatru na mene, ali ja to gotovo da nisam osjećala prema onoj strašnoj griži savesti, koja me je mučila zato što sam dala čovjeka u nesavjesne ruke. Njezino objašnjenje je bilo da bolesnik nije htio maknuti iz kuće u kojoj su zanoćili, pa pošto je provela dio dana pokraj njega, a nije ga uspjela nagovoriti da krene, jednostavno ga je napustila i vratila se u bolnicu nikoga ne obavještavajući o događaju.

Njezina priča je vjerovatno bila istinita, ali da sam poslala neku iskusniju bolničarku, ona bi našla načina da toga nesretnika na bilo koji način dopremi do divizijske bolnice ili bi bar ostala pokraj njega do njegovog zadnjeg časa.

Od tada je prošlo skoro četrdeset godina, a taj me slučaj još progoni. Često smo bili nemoćni pred smrću, ali pažnju i ljudsku toplinu naši drugovi su imali do posljednjeg daha.

U Kalinoviku smo imali vrlo teškog ranjenika. Hirurška ekipa još nije stigla do nas, a divizijska bolnica je bila daleko. Trebalo ga je prenijeti preko zloglasnog prevoja Morine. Kraj je nenastanjen, a stalno duvaju snažni vjetrovi, koji stvaraju snežne nanose. S obzirom na prirodu povrede, dva ljekara su izrazila mišljenje da bi transport samo ubrzao smrt i izložio ranjenika još većoj patnji. Od samog dolaska u bolnicu njegovala ga je Tanja. Ona je bila srednjoškolka iz Dubrovnika, ćerka ruskih emigranata. Imala je prezime koje se teško pamti, a zbog nježne građe i izrazite mladosti svi smo je zvali mala Tanja. Pošto je ranjenik imao više prostrijela kroz pluća i veliku količinu krvi izlivenu na dijafragmu, morao je biti u polusjedećem položaju. Uveče, dok smo ga namještali da provede noć, Tanja je naslonila ranjenika na svoje rame da bi mu bila oslonac za poluležeći položaj. Tiho mu je pričala o sunčanom Dubrovniku u kome se rodila i o dalekoj Rusiji iz koje su došli njezini roditelji o kojoj je znala samo iz priča. Učinilo joj se da je ranjenik u neko doba zaspao, pa, iako sva ukočena od težine njegovog tijela, nije htjela da se pomeri. Ujutru, kada smo se probudili, Tanja je sjedeći spavala, ali je imala obavijene ruke oko već mrtvog druga, kojega je i u snu štitila da joj ne sklizne.

Bezbrojni su primjeri požrtvovanja, materinske nježnosti naših drugarica prema bolesnim i ranjenim drugovima.

Jela Svorcan, bolničarka 1. čete 3. bataljona, bila je pismeno pohvaljena od štaba 29. divizije zato što se, kada se bataljon pod pritiskom četnika povukao na nove položaje, sama vratila da izvuče ranjenika sa ničije zemlje. Na zaprepašćenje cijele čete, po brisanom prostoru i kroz kišu metaka, uspjela je da ga dovuče do čete u zaklon. Tek tada je primjetila da je mrtav, jer su neprijatelji, gađajući nju, dotukli već ranjenog borca.

Formiranje brigadnih prihvatišta i transport ranjenika

Prvi mjeseci rada u sanitetu 14. brigade donijeli su i neka nova iskustva. Odmah poslije ukazivanja prve pomoći ranjenik je transportovan u brigadnu bolnicu. Često su to bili slučajevi ozbiljnijih ranjavanja, gdje je bila potrebna intervencija hirurga, pa se samo gubilo dragocjeno vrijeme u nošenju ranjenika do brigadne bolnice, koja bi ga poslije nešto detaljnije obrade rane uputila dalje za divizijsku bolnicu. To je bilo opravdano i zato što je naša bolnica bila pokretnija i isturenija od divizijske, te se nije smjela opterećivati teškim i nepokretnim ranjenicima. Da ne bi bilo nepotrebnog šetanja ranjenika, formirali smo brigadna previjališta blizu mjesta borbi. Pošto je uz ta previjališta bila organizovana i služba transporta, hitno smo svaki ozbiljniji slučaj slali do hirurške ekipe. U tim brigadnim previjalištima nalazio se referent saniteta brigade ili njegov zamjenik sa jednim od ljekara, dok su drugi ostajali u bolnici i vodili računa o njenom uspješnom funkcionisanju.

Vremenom smo uočili da imamo dosta prostrijela kroz pluća. Pošto je u slučaju takvih povreda mnogo korisnije mirovanje od pregleda hirurgja, to smo ove ranjenike zadržavali u našoj bolnici kako ne bi došlo do novog unutrašnjeg krvarenja, ako je to ikako vojna situacija dozvoljavala. Mnogi od njih su ozdravili u brigadnoj bolnici i vratili se u svoje jedinice. Imali smo dosta slučajeva ranjavanja u stomak kada je hitna hirurška intervencija mogla značiti spas, pa su ta brigadna previjališta blizu mjesta borbi i tu pokazala punu efikasnost, hitno ih transportujući u hirurške ekipe.

U to vrijeme, osim dvije hirurške ekipe koje su radile pri bolnici 29. divizije, radile su još dvije, koje su bile pokretnije i isturenije. One su se nalazile na sektorima gdje su se očekivale veće bitke i više ranjavanja. Štab divizije je vodio računa o tome da budu na takvom mjestu gdje mogu da opslužuju dvije brigade. Šef jedne ekipe bio je dr Bujanj iz Križevaca, a druge dr Murvar iz Dubrovnika. U to vrijeme je naša bolnica, osim dr Pelukija, uvijek imala još jednog ljekara. Pošto su svi bili vrlo savjesni i požrtvovani lječnici, nije se postavljalo pitanje ko će ostati u bolnici, a ko poći na položaj. Na licu mjesta ranjenik je primao antitetanus, a ukoliko je povreda bila teška, i sredstva za umirenje bolova. Ranjenici su se klasificirali na one koji se mogu liječiti u brigadnoj bolnici i na one kojima je potrebna stručnija pomoć. Interesantno je da su sami ranjenici često insistirali da ostanu u brigadnoj ili su se samo malo oporavljeni vraćali da ostali dio lečenja provedu u matičnoj bolnici. Naša bolnica je uživala ugled među borcima, a osoblje je bilo zbog toga ponosno.

Hirurške ekipe su bile dobro opremljene za ondašnje prilike. Saveznici su slali dosta zavojnog materijala, instrumenata i ljekova. Jedan od problema u tim ekipama bio je srednji medicinski kadar. Za asistiranje pri operaciji bila je potrebna stručnost, a mi taj kadar nismo imali.

Bolnica se najčešće nalazila u blizini štaba brigade, mada se ponekad dešavalo da je zbog objektivnih razloga bila dosta udaljena. Tako se dogodilo da je krajem 1944. i početkom 1945. godine brigadna bolnica bila smještena u Kalinoviku, a štab brigade više od 20 km dalje u Trnovu. Dijelili su nas obronci Treskavice, uvijek zavejani i teško prohodne »Krbine«. Pošto su bataljoni bili na položajima oko Trnova i vodili borbe, to se je nametala potreba da se u Trnovu formira jedna prihvatnica, jer je bolnica bila daleko od položaja jedinica, a transport na tu udaljenost i preko teškog terena trebalo je dobro organizovati i obezbijediti. U borbama oko Trnova imali smo 28 ranjenika i 17 promrzlih drugova i drugarica. Neke od promrzlina bile su vrlo ozbiljne. Tom prilikom teže je nastradala Petrica Joković, referent saniteta 3. bataljona, kojoj su promrzli prsti na obje noge. Ti podaci su mi ostali u sjećanju, jer sam bila organizator transporta, koji je dobio i pratnju od jedne desetine vojnika.

Prihvatnica je ostala prazna i u njoj ljekar za slučaj da naiđu novi pacijenti.

U dužnost referenta saniteta brigade spadalo je i povremeno obilaženje bataljona, zbog uvida u rad sanitetske službe i eventualne pomoći.

Tako sam iskoristila taj predah da obiđem naš 4. bataljon. Dio dana sam provela u bataljonu, ali u svitanje drugoga dana napali su nas Nijemci u selu Ilovice, 18 km od Sarajeva. Tom prilikom ranjeno je pet drugova, a prilikom pružanja pomoći jednome od njih ranjena sam i ja.

Obezbjeđivanje bolnice

Kao što je već rečeno, bolnica se nalazila uz štab brigade ili prištapske jedinice, te je i obezbjeđenje bilo jedno. Da se ne bi rasipale snage u ljudstvu, ako su dvije brigade dejstvovala na istom sektoru, obično su bolnice obe brigade bile u istome mjestu, te je i obezbjeđenje bilo jedno. Tako smo se nalazili, zajedno sa bolnicom 11. brigade, u Kifinom Selu, Ulogu i Kalinoviku, kada su naše jedinice sa položaja oko Trnova prebačene na položaje oko Nevesinja. Obe bolnice su ostale u Kalinoviku. Obezbjeđenje bolnicama davala je Omladinska četa 11. brigade. Toj četi bi bolje pristajalo ime »Dečija četa«, jer je sastav bio uzrasta od 12 do 16 godina. Bilo je tu djece naših živih i mrtvih drugova, koji su tu sklonjeni od ustaškog i četničkog noža. Oni su se osjećali pravi partizani i tako su se i ponašali. Bili su naoružani, najčešće, malim talijanskim puškama, a poneki je imao i bombu.

U samom Kalinoviku postojala je Komanda mjesta, sastavljena od starijih ljudi odanih NOB, ali nesposobnih za borbenu jedinicu. Neki su bili invalidi. Dugo vremena sve je teklo mirno, ali jedno jutro grupa četnika, koja se iz Srbije probijala prema Jadranu, udarila je na Kalinovic. Pretpostavljali smo da to nije bila velika grupa, ali da im se jako žurilo u susret »kralju«. Kada je pucnjava počela od Mirin Dola, omladinci su odmah izleteli na položaje, a sa njima i nešto ljudi iz Komande mjesta, te otvorili bjesomučnu vatru na neprijatelja. Ne znajući kolike su naše snage, četnici su zaobišli Kalinovic i sukobili se sa našim snagama kod Kifinog Sela. Svojom hrabrošću i odlučnošću da odbrane ranjenike ti dječaci napravili su pravi podvig i spasili obje bolnice.

U vezi sa tom omladinskom četom opisaću jedan događaj da se ne zaboravi.

Polazeći za Srbiju, jedna crnogorska jedinica je radi veće pokretljivosti ostavila u 29. diviziji neke svoje iscrpljene i ranjene drugove. Među njima se nalazio i mladić između 17 i 18 godina, vrlo iscrpljen. Da bi mu pružila mogućnost da se oporavi, komanda ga je rasporedila u četu. U toj četi se nalazio mladi skojevac, Musliman, srednjoškolac iz Gacka, Ismet Kurtović. Bio je visok, lijepo razvijen dječak, veoma omiljen među drugovima. Niko nije slutio da je mladić, koji se ko zna gdje priključio crnogorskoj jedinici, u stvari bio kamuflirani četnik. Njegove godine i slaba kondicija nisu izazivale nikakvu sumnju.

Jedne noći su njih dvojica zajedno određeni u patrolu. Četnik je zaklao mladog skojevca i pobjegao odnijevši mu pušku. Posao je bio tako stručno obavljen da nije bilo sumnje da je to već i ranije radio.

Omladinskom četom zavladała je potištenost. Sve što su želeli i o čemu su govorili bilo je da im krvnik padne šaka. Ali, na žalost, nije. Postoji jedna verzija da je poslije oslobođenja zemlje pronađen i strijeljan i, druga, da mu se sudilo u Mostaru, te da je zbog mladosti osuđen

na dugu vremensku kaznu. Nije mi poznato koja je verzija tačna, ali u vezi sa tim tužnim događajem imala sam jedan veoma težak susret.

Štab naše brigade nalazio se u Ulogu. Poslije nekoliko dana pozvao me je u štab brigade komesar Mirko Ignjatić. Tu su se nalazila još dvojica, meni nepoznata lica. Rekao mi je da je jedan od njih otac umorenog dječaka i da je došao da prenese sina u rodno mjesto. »Podi sa ljudima i riješi im to kako znaš« - reče mi komesar, mada je znao kao i ja da postoji instrukcija referenta saniteta divizije da se poginuli borci ne mogu prenositi sem u posebnim sanducima (limenim) koje mi u toku rata iz objektivnih razloga nijesmo mogli obezbijediti. Ubjeđivala sam nesrećnog oca da bi mu mogla dati dozvolu treba da ima specijalni sanduk. Od bola pomućenom svijesću ništa nije shvatao i samo je tiho ponavljao: »Molim te drugarice, kako da dođem svojim bez djeteta?«. Na kraju sam se slomila i napisala mu propusnicu uz molbu da izbjegavaju naseljena mjesta, ukoliko je to moguće, ili da kroz njih prolaze noću.

U ovom slučaju bol oca za poginulim sinom bio je jači od instrukcije.

Bilo je mnogo te prekinute mladosti koja još nije ni počela živjeti. Svaki slučaj je tragedija za sebe. Prolaze mi u sjećanju likovi drugova koji su mi na rukama umirali, a čijih se imena i ne sjećam. Koliko je tu neostvarenih nadanja. Uvijek su se nadali do posljednjeg svoga časa. Hrabro su trpjeli bolove i sa naporom razgovarali, kao da hoće na taj način da odlože smrt. Ali uvijek uz isto pitanje: »Hoću li ozdraviti drugarice?«.

Naša brigada je oko Kiseljaka vodila teške borbe sa Nijemcima koji su se povlačili iz Grčke i htjeli da se spoje sa svojim snagama u Sarajevu. Na tim položajima smo imali dosta mrtvih i ranjenih drugova. Jedan veoma mlad i izrazito lijep mladić ranjen je od dijelova granate koja mu je odnijela jedan dio grudnog koša. Tu zavoj nije mogao ništa učiniti, već sam mu prekrila ranu velikim komadom gaze. Dok sam to radila, jasno sam vidjela pluća kako dišu i vene kako pulsiraju. Čim sam vidjela povredu, bilo mi je jasno da tu nema spasa. Sjećam se da se zvao Zijo. Za divno čudo nije kukao i samo me je uplašeno gledao - da vidi moju reakciju na ranu. Stegla sam zube da ne vidi moju zabrinutost. Sve što sam mogla učiniti bilo je da ostanem pored njega i da ga držim za ruku. S naporom, ali dosta razgovjetno pitao me je da li će umrijeti. Odgovorila sam da neće i istiskujući osmijeh iz sebe rekla mu da ću mu još igrati na svadbi. Tek tada kliznule su mu dvije suze niz obraze i on reče: »Ne bi trebalo da umrem drugarice, još nisam živio, još nisam ni djevojku dotakao«. Grizući usne, zapitah ga, sasvim besmisleno, da li bi on htio da se operiše. »Bih, ako će mi pomoći« odgovori on, a ja otrčah do dr Murvara, koji se tada sa svojom hirurškom ekipom nalazio u sastavu naše bolnice. Dr Murvar, pošto ga je vidio, smatrao je da je operacija besmislena, ali sam ga ja plačući molila da bar umre pod narkozom, a ne ovako očajnički, svjestan da nestaje. Dr Murvar je slegao ramenima i pošao da izvrši pripreme za operaciju. Međutim, do operacije nije ni došlo jer je ranjenik ubrzo umro. Susrećući se svakodnevno sa ovakvim prizorima, čovjek se nekako u sebi zastidi

što je živ. Ali to traje kratko, pa se sa tugom ispreplete i radost što smo nekoga izvukli iz gotovo sigurne smrti ili kada borac izjavi da se vraća u jedinicu ranije nego što smo predviđjeli.

Pomoć narodu

Naše sanitetsko osoblje je pružalo zdravstvenu pomoć narodu na svim područjima, kojima smo se kretali, neovisno od toga da li je to bilo ustaško, četničko ili naše selo. Uvijek smo preko odbornika obavještavali selo da bolesnici mogu doći kod ljekara na pregled. Osim toga, uvijek je u selima bilo šuge, krasta i ostalih oboljenja koja prate bijedu, rat i nehygieniju. Podijelili smo mnoge kutije cinkove i slične masti protiv krasta. Učili smo žene na selu kako od neke masnoće i sumpora može da se napravi krema protiv šuge, kao i to da šugu uzrokuje mala životinja, nevidljiva golim okom, te da nije dovoljno mazati se, već da se mora sve što je dolazilo u dodir sa oboljelim iskuvati da bi se ubio uzročnik.

Bilo je dosta hroničnih bolesnika i onih kojima više niko nije mogao pomoći, ali dolazak ljekara bi ih uvijek obradovao i ulio im nove nade. Pošto su saveznici slali dosta ljekova, u selima, koja godinama nisu vidjela ni aspirin, sve što smo im dali imalo je posebnu vrijednost. Na seoskim sastancima smo ubjeđivali ljude da kopaju poljske klozete i objašnjavali kako bi oni trebalo da izgledaju i govorili o najčešćim putevima prenošenja zaraze. O pjejavom tifusu i kako se zaštititi od njega mnogo smo objašnjavali, jer je taj bauk stalno prijetio mogućnošću da ponovo bukne. I mi, kao i seljani, bili smo opsjednuti strahom od njega, jer su mnogi njihovi stanovnici bili očevici prolaska tifusara kroz Hercegovinu u četvrtoj ofanzivi. Nismo mogli, ni smjeli biti ravnodušni kada je bilo u pitanju zdravlje svoga naroda, te smo u granicama mogućnosti činili šta smo mogli.

Snabdijevanje bolnice

Naš narod, nenaviknut da išta dobije besplatno, pokušavao je da se nekako oduži za učinjenu uslugu. Žene bi donijele po neko jaje ili malo mlijeka za naše ranjenike. Dok smo boravili u južnom dijelu Hercegovine naš doktor Peluki nas je snabdijevao u jesen voćem koje je dobijao korpama od svojih pacijenata. Taj divni čovjek nije nikada za sebe zadržao ni jednu jabuku ili grozd, već je sve što bi dobio davao za ranjenike.

Mi, inače, nismo imali problema sa hranom za bolnicu. Pored onoga što smo sljedovali od brigadne intendature, vrlo često smo iz naših bataljona primali poklone za bolnicu. Tu bi se našlo meda, kajmaka, masla, a jednom prilikom nam je na naše zaprepašćenje stigla pošiljka od jednog manjeg sanduka čokolade. To su naši borci našli u zarobljenoj nemačkoj komori i odmah sve poslali bolnici.

Nema sumnje da bi tu čokoladu i oni sami mogli slatko pojesti, ali je vladao takav duh da sve što je najbolje ide bolnici. Mislim da su

komesari stvarali taj duh, a svaki borac je pomišljao da i on, već sutra, može dospjeti u bolnicu, pa zato otpora nije ni bilo.

Ekonom naše bolnice bio je veoma vješt. Od onoga što smo sledovali (geršla, sušeno povrće, riža), a što su saveznici slali, mijenjao je pomalo i vrlo uspješno za jaja, maslac, parčence suvog mesa - tek da zamiriše u kazanu, a u Kalinoviku i za marmeladu. Ponekad bi Darinka Subotić napravila veliko veselje našim ranjenicima i osoblju bolnice, kada bi napravila krofne ili uštipke. Daleko iza nas je bila glad u bolnicama za vrijeme četvrte i pete ofanzive.

Jednom prilikom je u obilazak bolnice došao referent saniteta divizije major Tripo Vujičić, a sa njim i načelnik štaba divizije. Bili su iznenađeni standardom bolnice. Pri zauzimanju Stoca drugovi su u bolnicu, pored hrane, poslali i dvadesetak pari bolničkih pidžama, isto toliko jastučnica i plahti. Bilo je to u Ulogu kada nismo bili pretrpani bolesnicima. Svi ranjenici i bolesnici bili su oprani i obučeni u čiste pidžame. Jastučnice su bile napunjene slamom, ali su služile kao jastuci. Što je sve to bilo čisto i uredno treba zahvaliti Mitri, Darinki, Angelini, Begzi, a kasnije i Mensuri, mlađoj od one dvije djevojke iz Mostara, koja se vremenom uklopila u naš kolektiv i postala odlična bolničarka.

Novi borci - novi problemi

Ako se uzme u obzir da je naša brigada u septembru brojala oko 450 boraca, a već u novembru 1.063 borca i da je od toga veliki dio došao iz neprijateljevih redova, bilo dobrovoljno ili su zarobljeni, treba shvatiti sa koliko teškoća je od njih stvarana prava narodna vojska. Većina se prilagodila prihvatajući naše norme, a neki i naše ideale, ali bilo je i takvih koji nisu željeli poginuti kao partizani. Takvi su se svakodnevno javljali u bolnicu na ljekarske preglede, a bilo je i slučajeva samoranjavanja.

Posao sanitetskog osoblja postao je mnogo delikatniji, a opreznost stalni pratilac našeg rada. Kako otkriti simulante, a ne ogriješiti se o istinski bolesnog čovjeka?

Ljekarima su date instrukcije da budu maksimalno oprezni. Pri pregledima uvijek bi pored ljekara bio još i referent saniteta ili njegov zamjenik ili komesar bolnice. Pošto naš ljekar nije dobro vladao našim jezikom, iako je sve razumio, tu smo bili mi da mu pomognemo da dođe do istine. Možda nam je neko posebno lukav i promakao, ali većinom smo ih demaskirali i vraćali u bataljon sa opaskom da je simulant.

Što se tiče onih koji su se sami ranjavali, imali su i oni da prođu svoju »golgotu«. Morali smo ih zadržati na liječenju, ali kao po nekom dogovoru niko sa njima nije razgovarao. Iz svake riječi, iz svake kretnje osoblja i ranjenika izbijao je duboki prezir. Čak su im i ljekari skoro gadljivo prilazili. Mada nikada takva instrukcija nije bila data, i kuvari

su ih zadnje služili i pakosno im zakidali na porciji. Navikli da se brinu, poštuju i vole ranjenike, svi su se našli u čudu kako da se odnose prema toj kategoriji ljudi. Opći bojkot bila bi prava riječ. Vjerujem da su mnogi od njih požalili što su sebe doveli u takvu situaciju. Čim bi se rana malo zamirila, otpuštali smo ih iz bolnice, pošto su samoranjavanja išla isključivo u ruku ili nogu.

Tačan broj tih samoranjavanja ne bih mogla navesti. Izvještaji koji su svaki mjesec pisani za referenta saniteta divizije nisu pronađeni u arhivama. U tim izveštajima poimenice i detaljno opisan je svaki takav slučaj.

Kada bismo imali te izveštaje, ovaj prilog bi bio mnogo dokumentovaniji i potpuniji.

U svakom slučaju pojava nije bila masovna, ali je bila neuobičajena do tada u našim redovima, pa nas je tim više ogorčila.

Rad sa sanitetskim osobljem

U dužnosti referenta saniteta brigade, pored vođenja bolnice, spadao je i stalni kontakt sa referentima saniteta bataljona. Sa boljom snabdjevenošću bolnice pružila se prilika da se bolje snabdiju i bataljoni zalihama lijekova, osnovnim instrumentima i zavojnim materijalom. Neka su se iskustva sticala i njih je trebalo primijeniti na ostali sanitetski kadar. U tu svrhu povremeno su se okupljali referenti saniteta bataljona u brigadnu bolnicu na sastanke. Prije svega, tada je svaki borac imao kod sebe »prvi zavoj«. Na bataljonskom skupu ili po četama referenti saniteta bataljona su obučavali sve borce prvoj pomoći i samopomoći. Demonstrirano je stavljanje zavoja na razne dijelove vlastitog tijela ili tijela ranjenog druga. Ljekove koje je dobijala bolničarka je morala znati kako da dozira i u kojima slučajevima (proljevi, zubobolja itd.). Pošto su ti sastanci bili u vidu kratkog seminara, referenti saniteta bataljona su na njima potpunije upoznavani sa preventivom od pojedinih bolesti, te je bilo nužno to prenijeti, u vidu predavanja, na borce, a ukoliko za to nije bilo prilike, na bolničarke koje će to prenijeti dalje. Tada su prenošeni iscrpni izvještaji o radu saniteta u njihovoj jedinici, o problemima sa kojima se sreću, o pomoći koja joj se i kako pruža i razmjenjivana su korisna iskustva.

Iz tih izvještaja su sakupljani podaci za opširan mjesečni izvještaj referentu saniteta divizije. U taj izvještaj o broju ranjenika i bolesnika ulazio je i izvještaj o opštem zdravstvenom stanju jedinice, preventivi i eventualnim otporima kao što je šišanje, parenje odjeće, pranje porcija i si. Na našu inicijativu stigao je jedan raspis, u vidu naređenja štaba 29. divizije, kako bi se te mjere što ozbiljnije shvatile. Rad sanitetske službe bio je podvrgnut kontroli komesara, ali je i njihova pomoć bila znatna. U slučajevima kada je trebalo vršiti kadrovske promjene sanitetskog osoblja uvijek je obavljena konsultacija sa komesarima, pa tek onda se davao predlog višem štabu.

Naša brigada je veoma mnogo stradala u borbama za Konjic u februaru 1945. godine. Bilo je mnogo mrtvih, a ranjenici su stalno pristizali da ih već nismo imali gdje smjestiti. U jednom trenutku rekla sam komesaru bolnice da ih prebroji, pošto sam imala pune ruke drugih poslova. Rekao je da ih ima 80, ali u zbornicima iz kojih su drugovi vadili brojeve za pisanje ove monografije piše, da je ranjeno 68 boraca. Onih 12 mora da se zateklo u bolnici iz ranijih borbi. U tim borbama poginula je i drugarica Mara Andrić, rodom iz okoline Čapljine, veoma omiljena. Svima je bilo žao zbog njenog nestanka.

Evo šta o zvijerskom odnosu neprijatelja prema ranjenicima i ranjenim borcima govori u svom sjećanju bolničarka Milka Gluhajić:

»Prilikom napada 2. bataljona na neprijatelja, u blizini sela Grošnja kod Konjica, sjećam se jednog drastičnog prizora. Ujutru rano, negdje oko 4 sata pred zoru, prilikom napada bio je ranjen u donje ekstremitete politički delegat voda u 1. četi 2. bataljona Drago Marković, rodom od Čapljine. Sa drugovima, usred jake neprijateljeve mitraljeske i minobacačke vatre izvukla sam Dragu sa položaja, smjestila ga u kuću meni nepoznatog domaćina i ostavila ga dok dođu borci da ga ponesu do bolnice. Poslije dvadesetak minuta Džemal Čampara se vratio po ranjenog Markovića. Kada je Džemal ušao u kuću naišao je na jeziv prizor. Drago je bio izmasakriran. Taj masakr je bio više nego zvjerski. Neprijatelj mu je na čelo po koži nožem izrezao zvijezdu petokraku, a po glavi je udaran nekim tupim predmetom«.

Ili drugi primjer:

»Iznad sela Grošnja u jurišu na brisanom prostoru pri napadu na Konjic ranjen je u desnu natkoljenicu Džemal Čampara rodom iz Gacka. Pomoćnik političkog komesara čete Risto Milošević i ja odmah smo mu pritekli u pomoć i izvukli sa položaja usred jake neprijateljske vatre. Prilikom izvlačenja bio je ponovo ranjen u desnu ruku. Zahvaljujući našem mitraljescu Smaji Vojnović, rodom iz Dubrava, i njegovoj prisebnosti, koji je osuo iz svog mitraljeza vatru na neprijatelja, izvukli smo ranjenog druga Džemala Čamparu i spasili sigurne smrti.

Ovom prilikom želela bih da napomenem da su se u mom bataljonu nalazili hrabri i neustrašivi borci, koji su svoje zadatke obavljali s ljubavlju, ne žaleći svoje mlade živote i jurišajući na neprijatelja. Mnogi od njih ostavili su svoje mlade živote na padinama iznad Konjica«.

Poslije te bitke bili smo toliko prorijeđeni da je brigada poslije oslobođenja Konjica morala ostati oko 15 dana u gradu da se popuni i odmori dok su ostale brigade 29. divizije vodile teške borbe na Ivan sedlu.

U borbi mnogo drugova je poginulo i ranjeno na Kiseljaku. U sjećanju ostala mi je borba za Logatec pred kraj rata. Nijemci, da bi se lakše i organizovanje povukli prema austrijskoj granici, minirali su jedan veliki pojas kojim je nastupala naša brigada. Bilo je dosta mrtvih,

a povrede ranjenika bile su vrlo teške (lakših povreda skoro da i nije bilo). Bile su to povrede sa kojima sam se inače rijetko sretala, uglavnom noge i donji dijelovi trbuha. Cijelu noć smo radili na zbrinjavanju tih povreda, jer su gotovo svi slučajevi bili za hiruršku ekipu. Sreća je, a vjerujem da je mnogima život spašen, da smo tada već imali ambulantna kola, te je transport bio brz i stručan. To je ujedno bila i posljednja veća borba naše brigade, te smo četiri dana kasnije ušli u tihu i od neprijatelja napuštenu Ljubljanu.

Kako je naša vojska ulazila otvarali su se prozori na kojima su se pojavljivale zastave sa petokrakom, tepisi i cvijeće. Naš narod nas je očekivao, to je bilo očigledno.

I pored toga što je Njemačka kapitulirala, još smo imali sporadičnih borbi sa neprijateljem i domaćim izdajnicima koji su žurili da se dokopaju austrijske granice i da se predaju Englezima.

Stvarni kraj rata dočekali smo u Tržiču 13. maja. Tada su svi naši ranjenici smješteni u prave gradske bolnice i o njima se brinulo pravo, školovano sanitetsko osoblje.

Mi im, možda, nismo mogli u stručnom smislu pružiti toliko, ali su van svake sumnje imali jednu veliku dragocjenost, našu ljubav, pažnju i nježnost.